

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी, ता.गेवराई जि.बीड

"समकालीन मराठी साहित्यातील जाणिवा"

♦ राष्ट्रीय चर्चासत्र ♦

दि.१६ मार्च २०२३

भाग दोन

Chief Editor

Principal Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor

Prof. Ramesh B. Ringne

◆ Mailing Address ◆

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Associate Professor & Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com

३६.	मराठ्यांच्यातील समकालीन आत्मकथनात्मक साहित्य आणि आंबेडकरी जाणिवा	शीलवंत भिवा वाळ्ये	१४८
३७.	हॉटेल विश्वाचं वास्तव मांडणारी कादंबरी : टिश्यू पेपर	डॉ. प्रेमला मुखेडकर	१५३
३८.	समकालीन मराठी साहित्य दलित साहित्यातील जाणिवा	डॉ. मनोज रामजी मुनेश्वर	१५७
३९.	समकालीन मराठी साहित्य आणि पर्यावरणीय जाणीवा	डॉ. अनिल वळीराम वांगर	१६०
४०.	समकालीन 'फुले आंबेडकरी कथात्मक साहित्यातून व्यक्त होणारे अस्तित्वविषयक भान (२००० नंतरच्या निवडक साहित्यकृतींच्या संदर्भात)	डॉ. अश्विनी आत्माराम तोरणे	१६५
४१.	महानुभाव संप्रदायाच्या प्रभावित साहित्यातील तात्त्विक जाणीवा	श्री अधिकराव महारु पाटील	१७१
४२.	समकालीन स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप	डॉ. खाडप संजय वायुराव	१७४
४३.	'धूळपावलं' या कादंबरीतील राजकीय सत्ता संघर्ष	डॉ. अविनाश श. धोवे	१७९
४४.	समकालीन जाणिवांची अभिव्यक्ती करणारा अशोक कोळी यांचा 'आसूड'(कथासंग्रह	प्रा.डॉ.कार्तिकी विजयकुमार नांगरे	१८३
४५.	राजेंद्र गहाळ यांच्या कथेतील सामाजिक जाणिवा	प्रा. डॉ. दिलीप भिसे हनुमंत महादेव काजगुंडे	१८७
४६.	"समकालीन मराठी साहित्य आणि स्त्री वादी साहित्यातील जीवन जाणिवा "	प्रा. डॉ. सुपमा शंकरराव प्रधान	१९०
४७.	नाळ - सामाजिक आणि भावनिक वांधिलकी जपणारा कथासंग्रह	प्रा.सुखदा सदाशिव -हाटवळ	१९३
४८.	समकालीन मराठी कादंबरी	डॉ. स्वाती मधुकर वाकोडे	१९८
४९.	यसंत आवाजी डहाके यांची 'चित्रलिपी'तील जाणिवा	डॉ. एम. डी. झलके	२०१
५०.	दंभ आणि भामकतेपासून कवितेला दूर ठेवणारा कवी रोहन नागदिवे	प्रा. विक्रान्त कृष्णाराव मेश्राम	२०६
५१.	समकालीन स्त्रियांच्या कादंबऱ्या	प्रा.डॉ.विजय गणपतराव वारकड	२१०
५२.	'समकालीन स्त्रीलिखित कथेतील विवाहवाहय संबंधाचे	डॉ.धोंडीराम जगन्नाथ दमामे	२१३

समकालीन मराठी साहित्य आणि पर्यावरणीय जाणीवा

डॉ. अनिल बळीराम बांगर
(मराठी विभाग प्रमुख)

को.ए.गो. नक्षत्री-शालिनी महिना महाविद्यालय-गेझारी ता. अलिबाग, जि. रायगड

प्रास्ताविक :

समकालीन हा कालवाचक शब्द आहे. 'सम' म्हणजे समान, समांतर, सोबत. जे साहित्य आपल्या काळाबरोबर, काळासोबत असते, त्या काळाच्या समांतर असते. ज्या काळात ते निर्माण होत असते, त्या काळातील समाजाचे प्रतिबिंब त्यात पडलेले असते. त्या काळात ज्या घटना घडत असतात, ज्या विचारप्रणाल्या प्रभावी असतात, त्या काळातील समाजातील लोकांची मानसिकता, जाणिवा, गते तयार झालेली असतात, त्यांचे चित्रण ज्या साहित्यात घडते, त्याला 'समकालीन साहित्य' असे म्हणता येईल. एखाद्या विशिष्ट कालखंडामध्ये काही एक प्रमाणात समान, समान जाणिवा, समान अनुभव, समान प्रेरणास्त्रोत, समान भाषावैशिष्ट्ये, समान मूल्यांचा पुरस्कार करणारे, समान जीवनदृष्टी असलेले साहित्य निर्माण होऊ लागते. अनेक लेखक त्यात संख्यात्मकदृष्ट्या भर घालतात, तेव्हा त्या साहित्याचा प्रवाह निर्माण होतो.

१९४५ नंतर मराठी साहित्यात नवसाहित्याचा उदय झाला. या नंतरच्या कालखंडामध्ये कविता, कथा, कादंबरी इत्यादी साहित्यांच्या प्रकारांमध्ये प्रयोगशीलता, भाषेचा - प्रतिमांचा सूचक वापर, कथानक - निवेदन - भाषा-घाट- तंत्राच्या ठराविक साच्यातून मुक्त, मानवी मनाच्या गुंतागुंतीचे चित्रण इत्यादी वैशिष्ट्ये विशेषकरून दिसून येऊ लागले. हे साहित्य काही प्रमाणात आपल्या समकाळातील वास्तव जीवन मांडणारे साहित्य होते. दुसऱ्या महायुद्धातील भीषण विध्वंस, जीवितहानी, मानवी मूल्यांचा जाणवलेला फोलपणा, ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी शंका इत्यादींचा तत्कालीन प्रतिभावंत व संवेदनशील लेखकांवर जो परिणाम घडून आलेला होता, त्यातून हे साहित्य निर्माण झाले आहे. या साहित्यालाही समकालीन साहित्य म्हटले जाते. १९६० नंतरचे साहित्य खऱ्या अर्थाने समकालीन साहित्य मानले जाते. साठोत्तरी कालखंडात जे दलित, स्त्रीवादी, ग्रामीण साहित्यप्रवाह निर्माण झाले, ते आपल्या काळाशी आणि त्या काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीशी जवळचे नाते सांगतात. दलित साहित्य प्रवाहामध्ये आपल्याला त्या कालखंडातील दलितांवर होणारे अन्याय, त्यांना पशुपातळीवरची मिळणारी वागणूक, गावगाड्यात जातिव्यवस्थेमुळे त्यांचे असलेले खालच्या पातळीवरील स्थान, शिक्षणामुळे- बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार व कार्य यामुळे त्यांच्यात निर्माण होत गेलेले आत्मभान, विद्रोह यांचे चित्रण आलेले आहे.

मानव हा पर्यावरणाचा एक घटक आहे आणि मानवी जीवनाच्या जडणघडणीत पर्यावरणाचा महत्त्वाचा वाटा राहिलेला आहे. मानवाची बोलीभाषा, संस्कृती, सामाजिक रूढी-परंपरा, जीवन-जाणिवा सर्वच पर्यावरणाशी निगडित असतात. पर्यावरण आणि मानवी संस्कृती यांचा परस्पर संबंध आहे. तसेच साहित्य आणि समाज यांचाही परस्पर संबंध आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. समाजात घडणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीचे दर्शन साहित्यातून घडत असते.

मानवी जीवनाच्या जडणघडणीत सामाजिक वातावरणाबरोबर नैसर्गिक वातावरणाचाही प्रभाव पडत असतो. समाजात सतत विविध घडामोडी घडत असतात; बदल होत असतात आणि मानवी जीवनावर त्याचा प्रभाव पडत असतो. ह्या सर्व घडामोडींचे चित्रण निश्चितच साहित्यातून उगडत असते. समाज हा सभोवतालच्या निसर्गानी व्यापलेला आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास पर्यावरणावर अवलंबून असतो आणि या समाजातूनच मानवनिर्मित पर्यावरण आकाराला येत असते. साहित्य, समाज व संस्कृती यांचा पर्यावरणाशी घनिष्ट संबंध येत असल्यामुळे मानवी जीवनावर निसर्गातील बदलणाऱ्या वातावरणाचा कळत न कळत प्रभाव पडत असतो. त्या-

त्या भौगोलिक प्रदेशानुसार वातावरणाशी निगडित मानवाची बोली- भाषा, त्यांचे रंग-वर्ण, उंची, राहणीमान, संस्कृती, व्यवसाय त्यांची विचारपद्धती इत्यादी आकाराला येत असतात.

मानवी विकास बऱ्याच अंधी निसर्गावरच करा अवलंबून असाते हे स्पष्ट करतांना डॉ. विठ्ठल धारपूर म्हणतात, "मानवी विकासावर नैसर्गिक पर्यावरणाचा वेगळ परिणामच होतो असे न मानता मानवी विकासामध्ये कार्यरत असलेल्या मानवाची ईच्छा व स्फूर्ती सुद्धा निसर्गावर अवलंबून असते. अगदी टोकाची भूमिका म्हणजे मानव हा निसर्गाचाच अविभाज्य भाग असून इतर प्राणी मात्राप्रमाणेच त्याच्या सर्व हालचाली नैसर्गिक घटकानुसार होत असतात. अर्थात प्रत्येक मानवी घटना ही निसर्गामुळे बदलते. सतत बदलणाऱ्या निसर्गचक्रानुसार मानवाचे जीवन प्रवाहीत होत असते. तसे तसे मन-बुद्धी, विचार या मनुष्याच्या मुळ वृत्ती-प्रवृत्तीत फरक पडतो. तसेच मानवी प्रगती किंवा अधोगती, सुख-दुःख इत्यादीवर या पर्यावरणाचा प्रभाव पडत असतो. एकंदरच मानवी विकास-अविकास निसर्गाशी, पर्यावरणाशी संबंधीत आहे. आणि म्हणून साहित्य याला अपवाद नाही.

'साहित्य आणि पर्यावरण' या दोन ज्ञानशाखांचा परस्परसंबंधांचा शोध घेऊन काही महत्वाची निरीक्षणे नोंदवावीशी वाटतात. नैसर्गिक पर्यावरण हा शब्दच आज मोठा परवलीचा झाला आहे. पर्यावरणाचा -हास झाल्यामुळे त्याचे दूरगामी दुष्परिणाम अखिल मानव जातीला भोगावे लागत आहेत. 'ग्लोबल वार्मिंग', निसर्गाचा लहरीपणा, जलप्रदूषण, वायूप्रदूषण, निसर्गचक्रात झालेला बिघाड, पशू-पक्षांची घटणारी संख्या, बेसुमार वृक्षतोड यामुळे निसर्गसृष्टीतील पर्यावरणाचा असमतोल झाला. निसर्गनिर्मित परिस्थितीला नैसर्गिक पर्यावरण म्हणतात. उदा. प्रदेश, हवामान, ऋतुचक्र, पाणी, मृदा, वनस्पती, पशु-पक्षी, लता, वेली, फुलं फळं, इ. घटक हे नैसर्गिक पर्यावरणाचे घटक आहेत. पर्यावरणाचे असे हे विविध घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. यालाच निसर्गचक्र असे म्हणतात. मानवाच्या आततायीपणामुळे या निसर्गचक्रात बिघाड झाला. परिणामी पर्यावरणाचा समतोल ढासळला. पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज आहे. संपूर्ण जगात ५ जून हा दिवस 'जागतिक पर्यावरण दिन' म्हणून साजरा केला जातो. पर्यावरणाविषयी जाणीव-जागृती करण्याच्या दृष्टीने दरवर्षी हा दिवस साजरा केला जातो.

पर्यावरण म्हणजे सभोवतालचे वातावरण. वातावरणनिर्मिती हा साहित्यातील एक महत्वाचा घटक आहे. साहित्याचा विषय माणूस आहे आणि हाच माणूस निसर्गाचं अपत्य आहे. त्यामुळे कोणतेही साहित्य नैसर्गिक पर्यावरणापासून अलिप्त राहू शकत नाही. निसर्ग पर्यावरणाच्या खुणा साहित्यात पदोपदी जाणवतात. मानवी जीवन आणि त्याचा भवताल आजूबाजूच्या नैसर्गिक वातावरणाशी निगडित असतो. साहित्यसृष्टी उभी करतांना लेखक निसर्गसृष्टीचे अनुकरण करतो. अॅरिस्टॉटलचा 'अनुकृती सिध्दांत' हेच सांगतो. त्याच्या मते 'कोणतेही काव्य हे निसर्गाची अनुकृती असते'. मानवी जीवनाच्या सर्व क्रिया-प्रतिक्रिया निसर्गाच्या अनुकरणातूनच अभिव्यक्त होत असतात. माणूस हे निसर्गाचं अपत्य असलं तरी साहित्य हे माणसाचं अपत्य आहे. त्यामुळे साहित्य आणि नैसर्गिक पर्यावरण यांचा अन्वोन्य संबंध आहे. हा संबंध शोधून काढणे हाच प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

'मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदन' हा मोठ्या संशोधनाचा विषय आहे या विषयाला 'प्राचीन साहित्यातील पर्यावरण, मध्ययुगीन साहित्यातील पर्यावरण, 'अर्वाचीन साहित्यातील पर्यावरण' 'आधुनिक साहित्यातील पर्यावरण' असे विविध पेलू आहेत. त्यातही पुन्हा ग्रामीण, दलित आदिवासी इ. वाङ्मयीन प्रवाहात आणि कथा कादंबरी, कविता, नाटक आणि ललित गद्यातही पर्यावरणाचे संदर्भ शोधता येतील.

१३ व्या शतकात संत ज्ञानेश्वरांनी मूळ भगवद गीतेवरील रसाळ गीताभाष्य 'ज्ञानेश्वरी' च्या रूपाने रेखाटले. आपली गीताटीका सर्वसामान्यांना रागजावी म्हणून ज्ञानदेवांनी मूळ संस्कृत गीतेतील श्लोक स्पष्टीकरणासाठी मराठीतून दृष्टांत दिले. त्यांच्या या दृष्टांतात पर्यावरणीय जाणिव पानोपानी विखुरलेल्या आहेत.

अनुभवाची इंद्रियगोचर अनुभूती किंवा प्रचिती व्यक्त करताना संत ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरींच्या १८ व्या अध्यायात म्हणतात,

"तरी शब्द स्पर्श । रूप, गंध रसु ।

हा पंचविध आभासु । होयाचा जो ॥ "

आंब्याचे फळ एकच असते, परंतु या फळाचे ऐंद्रिय संवेदन इंद्रियानुरूप वेगवेगळे ठरते. डोळ्यांना त्याचे रंगरूप प्रतीत होते, जिभेला चव जाणवते, नाकाला गंध प्रतीत होतो; मूळ आंबा हा एकच असतो. तद्वतच शब्द म्हणजे ज्ञानविषय एकच असला तरी त्याचा इंद्रियगोचर अनुभव विविध प्रकारचा असतो. आंबा हे फळ निसर्गाचा उत्तम आविष्कार आहे. म्हणून ज्ञानदेवांचा आंब्याचा दृष्टांत पर्यावरणानुकूल आहे. ज्ञानेश्वरीचा

रसास्वाद कसा घ्यावा? हे सांगताना ज्ञानेश्वर म्हणतात,

जैसे शारदियेचे चंद्रकळे । माजी अमृतकण कौवळे ।

ते वेचिती मने मवाळे । चकोर तलगे ।

तिया परी श्रोता । अनुभवावी हे कथा ।

अतिहळूवारपण । चित्ता आणोनीया ॥

शरद ऋतुतील शीतल चांदणे ज्या तन्मयतेने चकोर पक्षाची पिले सेवन करतात त्या तन्मयतेने श्रोत्यांनी ज्ञानेश्वरीचा रसास्वाद घ्यावा, असे सांगत असतांना ज्ञानदेवांनी शरद ऋतू, शीतल चांदणे, चकोर पक्षी या निसर्ग प्रतिमांचा यशस्वी वापर केला आहे. याशिवाय, 'पैल तो मे काऊ कोकताये', 'रुणुझुणु रुणुझुणु रे भ्रमरा', 'उड उड रे काऊ, तुझे सोन्याने मढविन पाऊ', 'जैसे भ्रमर परामू नेती । परी कमळदळे नेणती', 'परिमळामध्ये कस्तुरी', 'पुष्पामध्ये कमळ', अशा कितीतरी ठिकाणी निसर्ग प्रतिमांच्या आधारे संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील तत्वज्ञान श्रोत्यांपर्यंत पोहोचविले आहे. संपूर्ण ज्ञानेश्वरीत पर्यावरणीय संवेदनांची मांदियाळी प्रगटली आहे.

ज्ञानदेवांप्रमाणे जगद्गुरु श्री संत तुकाराम महाराजांनीही आपल्या अभंगगाथेत निसर्ग प्रतिमांची पखरण करून पर्यावरण संवर्धनाचा मोलाचा संदेश दिला आहे. निसर्गाचे संरक्षण, संवर्धन करणे, पर्यावरणाचा समतोल राखणे हे सर्वस्वी मानवावर अवलंबून आहे. हे फादर दिब्रिटो पटवून सांगतात, साहित्यातही हया चर्चा होत असतात. प्रत्येक कालखंडातील साहित्यकृतीत समाजाचे व संस्कृतीचे विशेष प्रकट होत असतात. जसे अगदी 16 व्या पतकातच संत तुकारामांनी मानवी जीवनात पर्यावरणाचे असलेले महत्त्व स्पष्ट केले आहे. व वृक्षसंवर्धनाचा सल्लाही दिला आहे..

'वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे । पक्षी ही सुस्वरे आळविती ॥

येणे सुखे रुचे एकांताचा वास । नाही गुण दोष अंगा येत ॥

आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथे मन क्रीडा करी ॥

(अभंगगाथा क्र. २४८१)

संत तुकाराम महाराज चित्तशुद्धीसाठी निसर्गाच्या सानिध्यात जातात. निसर्गाची एकरूप होऊन अंतर्मुख पावतात. जीवनातील सुख-दुःख, मानसिक ताण-तणाव निसर्गातील पवित्र रम्य वातावरणाने मनुष्य दूर करू शकतो. एक प्रकारचा निसर्ग हा अनादिकाळापासून मानवाचा सखाच आहे. हे संतांनी सुद्धा मान्य केले आहे. संत तुकाराम देह जवळील भंडारा डोंगरावरील निसर्गसिमृद्धीचे वर्णन करतांना पर्यावरण संतुलनाने अखिल मानवी जीवनास स्थैर्य प्राप्त होऊन या शांत व एकांत वातावरणात आमचे मन सृजनशील होते असे स्वानुभव कथन केले आहे.

वृक्षाच्या विकासाच्या विविध अवस्था तुकाराम महाराज लक्षात घेतात. 'बीज' ही सुद्धा वृक्षाची व सृजनाची प्रारंभिक अवस्था ते मानतात. शुध्द बीज हे केव्हाही चांगले असे सांगताना ते म्हणतात, "शुध्द बीज पोटी फळे रसाळ गोमटी ॥" बीजात अंकुर सामावलेला असतो. तद्वतच ब्रह्मात विश्व सामावलेले असते. तसेच बीजात तरुवर (वृक्ष) सामावलेला असतो, व तरुवरापासून पुन्हा बीजाची प्राप्ती होते. "तरुवर बीजापोटी / बीज

तरुवरा शेवटी । तैसे तुम्हा आम्हा जाले । एकी एक सामावले ।।" भक्त देवामुळेच मान्यता पावतो, पण देवाला देवपण येते ते भक्तामुळेच. येथे देव-भक्ताचे मिलन सांगताना सात तुकाराम महाराज वारकरी संप्रदायाचे अद्वैत तत्वज्ञान मांडतात. अशा प्रकारे "तुकाराम निसर्गाशी तद्रूप होतात. वृक्ष, फुले, फळे, पक्षी, प्राणी, पंचमहाभुते, आकाशातील ग्रह, उपग्रह, नक्षत्र अशी विविध प्रकारची निसर्ग प्रतिमाने त्यांच्या प्रतिभेने निसर्गाच्या व्यापक क्षेत्रातून टिपून घेतली असून आपला आशय ह्या नैसर्गिक पर्यावरणाद्वारे त्यांनी मोठ्या समर्पकपणे व स्वाभाविकपणे प्रगट केला आहे.

कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रज 'मराठीपण' या कवितेत म्हणतात, माझं मराठीपण मी शोधलं, सहयाद्रीच्या डोंगरात, संतांच्या शब्दात । इतिहासाच्या पानात,"आम्ही शोधलं आमचं मराठीपण या भूमिवरच्या माणसांच्या मनात त्यांच्या जखमांत, त्यांच्या रक्तात ज्यातून उसासतात सूर्याचे किरण, मराठीपण ओलांडून सा-याआकाशाला गवसणी घालणारे.....!" विंदा करंदीकर म्हणतात,;हिरव्या पिवळ्या माळावरून । हिरवी पिवळी शाल घ्यावी, सहयाद्रीच्या कड्याकडून छातीसाठी ढाल घ्यावी, भरलेल्या भीमेकडून तुकोबाची माळ घ्यावी.कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर यांच्या कविता नैसर्गिक पर्यावरणाशी आमचे नाते जैविक गरजा भागविण्यासाठी असतात, असे सूचित करतात.

एकूणच मराठी साहित्यात पर्यावरणाचे स्थान अनादीकाळापासून अबाधीत आहे. मग ते मानवाच्या सामाजिक जीवनात असो की, सांस्कृतिक जीवनात असो. मानवाच्या संस्कृतीलाही पर्यावरणाचे संदर्भ आहेत. संस्कृती ही मानवाद्वारेच निर्माण होत असते. भोवतालच्या भौगोलिक परिसरानुसार एक विचारपद्धती जन्माला येते. आणि यातूनच सांस्कृतिक जिवनशैलीचा उदय होतो. पर्यावरणाचा जसा सामाजिक जीवनावर परिणाम होतो. तसा सांस्कृतिक जीवनावरही प्रभाव पडतो. मराठी साहित्यात प्रादेशिक, ग्रामीण, दलित-आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत पर्यावरणाचा मोठा वाटा आहे. भौगोलिक प्रदेशानुसार पर्यावरणातील जीवनातही विविधता आढळून येते. याचे प्रत्यक्ष दर्शन मराठी साहित्यातून घडते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) प्रा. बर्नार्ड नोबेल, 'पर्यावरण व समाज' डायमंड पब्लिशिंग, पुणे, प्रथमावृत्ती - लेखिका, प्रा. शिल्पा कुलकर्णी, ऑगस्ट २००८,
- २) डॉ.सौ. मालती पाटील, "तुकारामांची प्रतिमासृष्टी व त्यांच्या काव्यात्मशक्तीचे मूल्यमापन", नागपूर विद्यापीठ मुद्रणालय, नागपूर, १९७४,
- ३) डॉ. दत्तात्रय पुंडे व डॉ. स्नेहल तावरे, 'त्रिदल', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी : जानेवारी १९९४,
- ४) डॉ. धारपुरे विठ्ठल - सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल, पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिसर्स,
- ५) प्रा. जाधव रा. ग. - पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य, स्नेहवर्धन प्रकाशन, १९९६, नागपूर
- ६) फादर दिब्रिटो -अध्यक्षीय भाषण, अखिल भारतीय साहित्य संमेलन, उस्मानाबाद, २०२०
- ७) संत तुकाराम - श्री तुकाराम महाराजाची गाथा, गीताप्रेस गोरखपूर, २०१२ चौथी आवृत्ती.
- ८) पू. फडके य. दि. - महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई,